

Tóth István György

A TÁRSADALMI (ELOSZTÁSI) IGAZSÁGOSSÁG PROBLÉMÁJA*

1. Bevezető

Az elosztási igazságosság fogalmát meglehetősen sokféle összefüggésben, helyenként eltérő jelentéstartalommal szokták használni. Noha mindenkinek van valamilyen elképzelése arról, hogy ő maga mit tart „igazságosnak” vagy „igazságtalannak”, és az elosztási problémákról folyó vitákban néha (különösen a triviális, „ordító igazságtalanságok” esetében) konszenzusra is juthatunk egy-egy jelenség vagy elosztási állapot megítélésakor, az esetek többségében azonban kis esélyünk van efféle konszenzus kialakítására. Ebből akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy az elemezni kívánt fogalom nem is létezik, hiszen nem állnak rendelkezésünkre azok a kritériumok, amelyek segítségével a vita eldönthető lenne. Különösen áll ez az elosztás („elosztás”) igazságossága körüli napi vitákra, amelyek manapság kétségtelenül a politikai erőter egyik sűrűsödési pontját alkotják.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az igazságosság kérdése racionálisan megvitatható, hiszen erről szól az erkölcsfilozófia történetének egyik rendkívül vastkos fejezete. Explikációs kísérletek, értelmezési javaslatok hangzanak el, az egyes javaslatoknak paradigmán belüli és paradigmák között „átnyúló” kritikáknak kell megfelelniük.

A következő oldalakon arra teszek kísérletet, hogy az elosztási igazságosság fogalmára vonatkozó explikációs javaslatok összegyűjtésével és többé-kevésbé egységes fogalmi keretbe ágyazásával ismertessem négy, egymástól eltérő filozófiai doktrínának a társadalmi (elosztási) igazságossággal kapcsolatos felfogását. Az ismertető tanulmányok megjelenése óta eltelt idő kritikai elemzést is indokoltá tenne, ám egyfelől a téma meglehetősen szórványos hazai recepciója, másfelől az eredeti munkák még mindig meglehetősen korlátozott hazai hozzáférhetősége, harmadrészt pedig a rendelkezésemre álló terjedelem miatt a következőkben inkább az eredeti munkák szisztematikus ismertetésére koncentrálok.

*A BKE Szociológia Tanszékén készült, a „Gazdasági szereplők attitűdje: válság, reform, vállalkozás” kutatási programba illeszkedő tanulmány (Tóth 1990) rövidített és átdolgozott változata. A korábbi változathoz fűzött hasznos kommentárokért köszönet illeti Bertalan Lászlót, Csaba Ivánt, Helmich Dezsőt, Semjén Andrást és Szántó Zoltánt. A megmaradt hibákért a felelősség a szerzőt terheli.

2. Haszonelvűség

2.1. Amikor az igazságosságról vagy az egyenlőségről akarunk különböző értékelő megállapításokat megfogalmazni, mindig alternatív társadalmi állapotokat hasonlítunk össze. Az alapprobléma általában a különböző társadalmi állapotok értékelése, „jóságának” a megállapítása. A különbségek többnyire az összehasonlítás kritériumrendszerében és az egyes kritériumoknak (a személyes értékektől és beállítottságtól függően) adott súlyban vannak.

Amartya Sen, az utilitáriánus gondolkodás kiváló kritikusa a következőkben látja a szóban forgó filozófiai doktrína megkülönböztető sajátosságait:

I. Jólét-centrikusság (*welfarism*). Ez azt jelenti, hogy „a dolgok állásának 'jóságát' kizárólag az adott állapothoz kapcsolódó, a hasznosságértékekre vonatkozó információk alapján, vagyis az egyéni hasznosságértékek alapján kell megítélni”.

II. Rangsorolás a hasznosság-összegek alapján (*sum-ranking*). „A hasznosságok (vagy jóléti indikátorok) egy együttesének 'jóságát' egyszerűen a szóban forgó hasznosságértékek (vagy indikátorok) összegeként határozhatjuk meg. [...] a 'társadalmi' jólét egyszerűen az egyéni hasznossági értékek összege”.

III. A következmények vizsgálata (*consequentialism*). „A cselekvések, intézmények, szabályok és minden egyéb döntési változó értékelésének alapját az adott döntések következményeire vonatkozó információk adják meg”.¹

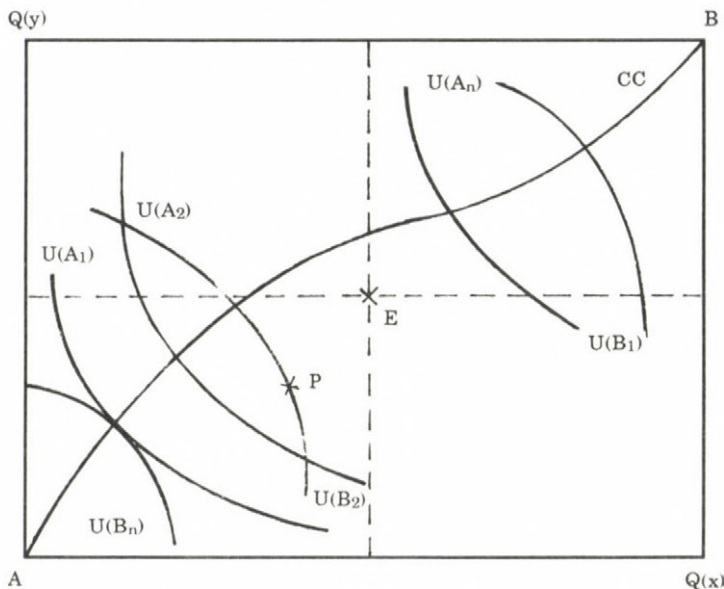
2.2. Az utilitarianizmus kétséget kizáróan a 19. és a 20. század legáltalánosabban elterjedt, leginkább kimunkált és legtöbbet vitatott filozófiai paradigmái közé tartozik. Ennek ellenére az itt következőkben csak néhány, a közgazdaságtanban alapvetőnek tekintett megállapításról lesz szó. (Ez még akkor is erős szűkítés, ha tekintetbe vesszük, hogy a haszonelvű gondolkodás a közgazdaságtanban látványos eredményeket ért el és az itt elemzendő megállapítások a közgazdaságtanon belül is kulcsfontosságúak.)² Először azt bizonyítjuk, hogy a közgazdasági értelemben vett hatékonysági kritériumok nem jelölnek ki egyértelműen „igazságos” vagy „igazságtalan” elosztási állapotokat. Másodszor azt jelezzük, hogy a különböző egyenlőtlenégi szituációk között csak erősen korlátozó feltételek mellett tehetünk egyértelmű jóléti összehasonlításokat. Végezetül megmutatjuk, hogy a társadalmi jóléti függvény utilitáriánus megfogalmazása meglehetősen kevés eligazítást ad a különböző elosztási állapotok értékelésében.

2.3. A közgazdasági értelemben vett hatékonyság kulcsfogalma a paretói optimalitás-kritérium. Legyen adott az X_i javak egy D_1 eloszlása a $T_1, T_2, \dots, T_n$ felhasználási alternatívák (személyek) között.³ Ilyenkor paretói értelemben vett javulásnak tekintjük a felhasznált javak egy olyan D_2 újraelosztását, amely legalább egy személy jóléti szintjét növeli, anélkül, hogy bárkinek a jóléti szintjét csökkentsen. Paretói értelemben optimálisnak tekintjük a javak elosztásának azt az állapotát, ahonnan már nem lehetséges paretói értelemben vett javulás.

2.4. Először vizsgáljuk meg a cserehatékonyság feltételeit és ezek következményeit egy két szereplőt (A és B), két jószágot (X és Y) és adott tényezómennyiséget ($Q(X)$ illetve $Q(Y)$) tartalmazó Edgeworth-doboz segítségével!⁴ A doboz valamennyi pontja egy bizonyos (X, Y) jószágkombinációnak a két szereplő közti eloszlását jelöli (1. ábra). Az $U(A_1), U(A_2) \dots, U(A_n)$ és az $U(B_1), U(B_2) \dots, U(B_n)$ görbe a két sze-

1. ábra. A PARETO optimumkritérium és az „igazságos” elosztás ábrázolása az Edgeworth-doboz segítségével

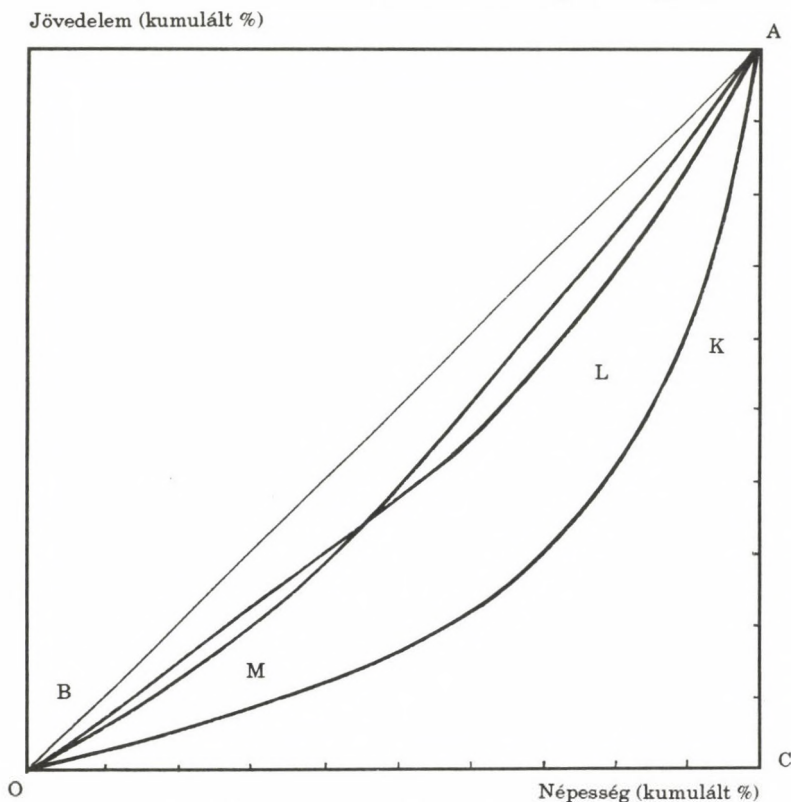

replő számára külön-külön közömbös jószágkombinációk mértani helyeit jelöli (közömbösségi görbék). A közömbösségi görbék meredekségét a szereplőknek az adott jószágokra vonatkozó preferenciái határozzák meg. Az E pontban egyenlő elosztás valósul meg, vagyis mind A, mind B szereplő mindkét jószágból ugyanakkora mennyiséget birtokol. A P pont paretoí értelemben nem hatékony elosztást jelent, mert lehetséges úgy újrendezni a jószágoknak a szereplők közti elosztását, hogy az egyik nyerjen a cserén anélkül, hogy a másiknak veszteséget kellene elszenvednie. Ez a helyzet minden olyan pontban fennáll, ahol nem érintik egymást a közömbösségi görbék. A P-ből az $U(A_2)$ és az $U(B_2)$ görbék közötti terület bármely pontjába történő elmozdulás paretoí értelemben vett javulást jelent. A közömbösségi görbék érintési pontjai által meghatározott CC („szerződési”) görbének viszont minden pontja paretoí értelemben hatékony elosztást jelent. Az ezekből a pontokból való elmozdulás nem lehetséges a Pareto-optimalitás megsértése nélkül.

A fentieknek két fontos tanulsága van. Egyrészt látjuk, hogy a hatékony és az egyenlő elosztás csak a legritkább esetben eshet egybe. Másrészt, mivel a szerződési görbe minden pontja hatékony pont, végtelen sok hatékony elosztás létezhet, amelyek között az „igazságos” elosztási állapot nem választható ki pótlólagos, külső információk nélkül. (A CC görbét ezért sok esetben „konfliktusgörbének” is szokták nevezni.)⁵

2.5. Tételizzük most fel, hogy rendelkezésünkre áll egy olyan elosztási állapot, amelyik paretoí értelemben optimális allokációt valósít meg. Kérdésünk az, hogy tudunk-e mondani olyan „objektív” egyenlőtlenségi mérőszámot, amelynek a segítségével egyértelműen meghatározható, hogy két elosztási állapot közül melyik az „egyenlőbb”?

2. ábra. A jövedelemeloszlás ábrázolása a Lorenz-görbék segítségével

A kérdés mindenestre nem egyszerű. Egyrészt az egyenlőségeknek sokféle, esetenként nem ugyanazt a végeredményt adó mérőszáma van.⁶ Másrészt még akkor is, ha kiválasztottuk a céljainknak látszólag leginkább megfelelő mérőszámot, könnyen előfordulhat, hogy bizonyos elosztási állapotokat nem leszünk képesek értékelni az eredmények kétértelműsége miatt.

Bizonyításképpen vegyük példának az egyenlőség-probléma egyik legérzékenyebb mérőszámának, a Gini-koefficiensnek az esetét. Az egyszerűség kedvéért a szóban forgó koefficiensnek nem az algebrai változatát, hanem annak geometriai illusztrációját, az ún. Lorenz-görbét vizsgáljuk.

A Lorenz-görbét (2. ábra) olyan koordináta-rendszeren belül értelmezhetjük, amelynek az egyik tengelyén a népesség, a másik tengelyén pedig a jövedelmek kumulált eloszlását mérjük (százalékban). Az A pont azt jelenti, hogy a népesség 100%-ánál koncentrálódik a jövedelmek 100%-a. A B pont azt jelenti, hogy a népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-ánál (a jövedelmi skálán a legalsó népességtized kezében) az összes jövedelmek öt százaléka található. Teljes egyenlőség esetén a Lorenz-görbe az OA egyenesen (a négyzet átlóján) húzódik. Minél „távolabb” helyezkedik el a koncentrációt jelző görbe az átlótól, annál egyenlőtlenebb eloszlással van dolgunk. A Gini-koefficiens azzal, hogy a Lorenz-görbe és az OA egyenes közötti te-

rületnek az OAC háromszöghöz viszonyított arányát méri, alkalmas az egyenlőtlenségek mértékének a mérésére. Világos, hogy a K betűvel jelölt görbe nagyobb egyenlőtlenséget mutat, mint az L vagy az M görbe. Ez minden olyan esetben elmondható, amikor a Lorenz-görbék nem metszik egymást. Ha azonban a Lorenz-görbék metszik egymást, akkor a Gini-koefficiens nem ad egyértelmű útbaigazítást. Különösen akkor, ha a Gini-érték megegyezik például az L és az M görbékre vonatkozóan, nem tudjuk megmondani, melyik az „egyenlőbb” eloszlás. Válaszunk attól függ, hogy milyen súlyokat adunk a „gazdagoknak” és a „szegényeknek”. Ez azonban már a saját ideológiai beállítottságunk függvénye. Tehát: a jóléti összehasonlítások esetében mindenképpen szükség van normatív „jóléti súlyok” bevezetésére, ekkor viszont a szóban forgó súlyokkal kapcsolatos véleményünket világosan ki kell fejtenünk.⁷

2.6. A társadalmi jóléti függvény analitikai eszköz arra, hogy kapcsolatot teremtsünk a társadalom egészének, illetve a társadalom tagjainak a jóléti szintje között. Megkonstruálásához három problémát mindenképpen tisztázni kell:

- (1) mik lesznek a szóban forgó függvény argumentumai?
- (2) megengedhető feltevés-e a jóléti szintek személyek közötti összehasonlítása?
- (3) milyen legyen a függvény formája?

A szabatosabb fogalmazás kedvéért vezessünk be néhány jelölést!⁸ Legyen X a lehetséges társadalmi állapotok egy halmaza és ugyanakkor legyen D az X teljes spektrumának egy lehetséges rendezése. Ekkor a társadalmi jóléti függvény legegyszerűbb formáját algebrai alakban a következőképpen fejezhetjük ki:

$$(1) W(x) = F[U_1(x), U_2(x), \dots, U_n(x)],$$

ahol $U(i)$ az i -edik egyén hasznossági függvényét jelenti.

A függvény verbális olvasata: Ha adott egy D elosztási állapot, a társadalom jóléte (W) a társadalom ($i = 1, 2, \dots, n$) tagjai által az adott elosztási állapotból levezetett ($U_i(x)$) hasznosságok valamilyen (F) függvénye. A függvény argumentumai lehetnek kardinális vagy ordinális fogalmak.

2.6.1. Az ordinális hasznosságfogalom alkalmazásához van kevesebb információra szükségünk. Csak azt kell tudnunk, hogy az egyes cselekvők milyen rangsort (ordinális skála) állítanak fel a különböző alternatívák között (milyen a preferenciarendezésük). Ebben az esetben nincs szükség személyek közötti összehasonlításra, az élvezetintenzitások összehasonlításának problémáját egyszerűen az adottnak tekintett „ízlések” körébe „delegáljuk”.

A társadalmi jóléti függvény problémája itt az, hogy található-e olyan döntési szabály, amelynek a segítségével az egyéni preferenciarendezések társadalmi preferenciarendezéssé alakíthatók? Arrow „lehetetlenségi tétele” azt bizonyítja, hogy bizonyos „demokratikus” alapértékek megsértése nélkül nem lehetséges olyan aggregációs szabály, amelynek a követése az egyéni preferenciarendezések tetszőleges együttállása esetén egyértelmű eredményre vezetne. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az ordinális hasznosságfogalomra építő, „axiomatikus” társadalmi jóléti függvénynek már alig van köze az „elosztási igazságossághoz”.

2.6.2. A kardinális hasznosság fogalma arra a feltételezésre épít, hogy a szóban forgó „élvezetintenzitások” arányskálán mérhetők (természetes számokra leképezhetők) és egymással összevethetők, ennél fogva mind az egyes személyek hasz-

nossági függvényeiben, mind pedig személyek között összeadhatók. Ha tehát a társadalmi jóléti függvény argumentumának a javak élvezetéből levezetett hasznosságot tekintjük, akkor két, nehezen megoldható problémával kerülünk szembe. Vagy azt kell tudjuk megmondani, hogy a társadalom egyes tagjai a saját szempontjukból miképpen értékelik az adott elosztási állapotot (vagyis azt, hogy milyen alakú az egyes egyének hasznossági függvénye), vagy – ha eltekintünk az egyének értékeitől – nekünk kell súlyokat rendelnünk az egyes egyének fogyasztási színvonalára. Az előbbi problémával itt nem foglalkozunk.

Ha az utóbbit vizsgáljuk, akkor megengedhetjük magunknak azt a leegyszerűsítést, hogy a társadalmi jóléti függvényt a következő alakra hozzuk:

$$(2) W = F[y_1, y_2, \dots, y_n],$$

ahol y_i az i -edik egyén jóléti szintjét (empirikusan: jövedelmét, életszínvonalát stb.) jelenti.

A probléma itt tehát már „csak” az, hogy milyen alakú legyen a társadalmi jóléti függvény? Az utilitariánus gondolkodás erre a problémára additív függvényt ajánl megoldásként. Vagyis:

$$(3) W = y_1 + y_2 + \dots + y_n,$$

tehát D_1 -et akkor kell előnyben részesítenünk D_2 -vel szemben, ha W_1 nagyobb, mint W_2 . Itt az értékelés kritériuma tehát az összhasznosság (összjólét) maximuma.⁹

Az utilitariánus társadalmi jóléti függvény érzéketlen az elosztási problémára. A „nagyobb torta” e kritérium esetében mindenképpen előnyben részesül, függetlenül attól, hogy az eredeti eloszláshoz képest egyenlősít, vagy éppen szélsőségesen differenciál. Ha 10 banán 4 személy között a D_1 állapotban (4, 3, 2, 1) oszlik meg, és az elosztható banánok mennyisége valamilyen oknál fogva növekszik, akkor azt a D_2 állapotot, ahol a banánok eloszlása (5, 3, 2, 1), és azt a D_3 állapotot, ahol ugyanez (4, 3, 2, 2), a D_1 -nél egyaránt kedvezőbb „kimenetnek” kell felfognunk, holott az előbbi esetben növekedtek, az utóbbi esetben pedig csökkentek az egyenlőtlenségek.¹⁰

3. Liberális egalitarianizmus (John Rawls)

3.1. John Rawls az igazságosság koncepciójának kifejtésekor a morálfilozófia racionális, szerződéselméleti hagyományára támaszkodik. A szerződéselméleti hagyományt ötvözi a modern döntésemélet fogalmi apparátusával, s ezzel, mint látni fogjuk, nemcsak a tartalmi állítások tekintetében, hanem módszertani szempontból is fontos újításokat vezet be. Gondolatmenetében az utilitariánus gondolkodással szemben fogalmazza meg az igazságossággal kapcsolatos állításait.

3.2. Mindkét álláspontnak az a középponti problémája, hogy miképpen lehet a társadalmi intézményeket úgy működtetni, hogy azok a lehető legnagyobb mértékben a köz javát mozdítsák elő. Erre a kérdésre az utilitarianizmus, mint láttuk, a hatékonyság elvével válaszol. Ily módon az utilitariánus gondolkodásban az elosztás egyenlősége vagy igazságossága reziduális probléma. Előfordulhat ugyan, hogy a hatékony elosztás eleget tesz az egyenlőséggel vagy az igazságossággal kapcsola-

tos elvárásoknak, ez azonban véletlen mellékkövetkezmény lehet csupán. Rawls – ezzel szemben – az igazságosság kérdését állítja a középpontba. „Ahogy a gondolati rendszereknek az igazság, úgy a társadalmi intézményeknek az igazságosság az elsődleges erénye. Egy mégoly elegáns és takarékos elméletet is el kell vetnünk vagy felül kell vizsgálnunk, ha a szóban forgó elmélet nem igaz. Hasonlóképpen a mégoly hatékony vagy jól megszervezett intézményeket és törvényeket is meg kell reformálni, vagy el kell törölni, ha igazságtalanok.”¹¹

3.3. A haszonelvű gondolkodásban nem az intézményekkel vagy működésükkel, hanem a hatékonyság elvének alárendelt intézmények működésének következményeivel, az elosztási eredményekkel kapcsolatban vetődnek fel az igazságossági elvárások (ha egyáltalán felvetődnek efféle kritériumok). Rawlsnál „az igazságosság elsődleges alanya a társadalom alapszerkezete, pontosabban az, ahogyan a főbb társadalmi intézmények szétosztják az alapvető jogokat és kötelezettségeket, és meghatározzák a társadalmi együttműködés előnyeinek a megosztását.”¹² Főbb intézményeken a politikai alkotmányt és az alapvető gazdasági és társadalmi berendezkedést (*arrangements*) érti. A kifejezetten igazságosságcentrikus megközelítés abból a megfontolásból származik, hogy – Rawls szerint – csak az a társadalom működőképes, amelyet tagjai igazságosnak tartanak. Bármily hatékonyak is egyes intézmények, el kell bukniuk, ha nem elégitik ki az őket működtető emberek igazságossági elvárásait.

3.4. Noha itt nem feladatunk, hogy a különböző morálfilozófiai állítások igazolásának elemzésével foglalkozzunk, elengedhetetlen, hogy röviden jelezzük, hogy Rawls miképpen jut el főbb következtetéseihez. Alapgondolata az, hogy nem igazodhatunk valamilyen „külső”, a társadalmon kívül álló személy értékítéleteihez akkor, amikor az igazságos elosztás problémájára keressük a választ.

A Rawls által megfogalmazott „eredeti helyzetben” (*original position*) a társadalom tagjai egy leendő társadalmi-intézményi berendezkedés működésének játékszabályait igyekeznek rögzíteni. Az „eredeti helyzet” – a társadalmi szerződéselméletek bizonyos változataival szemben – nem történeti, hanem hipotetikus szituáció. A szereplők átfogó ismeretekkel rendelkeznek a társadalmi együttműködés általános törvényszerűségeiről, ám sem a saját jelenbeni helyzetükre, sem pedig arra vonatkozóan nincsenek partikuláris ismereteik, hogy milyen lesz az elhelyezkedésük a megállapítandó játékszabályok szerint működő társadalomban. Abból, hogy csak ilyen részismeretekkel rendelkeznek – Rawls ezt a speciális tudatlanságot a „tudatlanság fátylának” (*veil of ignorance*) nevezi –, három dolog is következik. Egyrészt ez biztosítja, hogy az érdekeltek a játékszabályok megállapításakor képesek legyenek elfogulatlanul véleményt nyilvánítani a társadalom egészének „javáról” (a köz érdekéről). Másrészt a partikuláris ismeretek hiányának következményeképpen egyenrangú „tárgyalópartnereként” kell kezelniük egymást, a többi felet nem tudják a racionális vita érvein kívüli eszközökkel a saját álláspontjuk elfogadására kényszeríteni. Harmadrészt bizonytalansággal kell szembenézniük arra vonatkozóan, hogy milyen lesz a saját helyzetük az új rendben. Így számolniuk kell azzal, hogy a legrosszabb helyzetű társadalmi csoport tagjai lesznek, de előfordulhat az is, hogy a legjobb helyzetűek közé kerülnek.

A „tárgyalófelek” racionálisan, a döntéelmélet szabályainak megfelelően veszik számba az egyes lehetőségeket. Az előbb említett bizonytalanságok azonban arra készítetik őket, hogy az alternatívák mérlegelésekor kockázatkerülők legyenek, tehát ne fogadjanak el olyan döntési szabályokat, amelyek nem a legkedvezőtlenebb kimenetek bekövetkezésének minimalizálását fogalmazzák meg. Ezért (némi módosítással) a „maximin” szabályt alkalmazzák.

3.5. Mint láttuk, az utilitarianizmus egyik legellentmondásosabb problémaköre a különböző javak és jószágkosarak individuálisan eltérő értékelésével, az ún. hasznosságértékekkel, az „élvezetintenzitások” különbözőségével illetve személyek közötti összehasonlításával kapcsolatos. A Rawls-féle „eredeti helyzetben” a felek – kockázatkerülő magatartásuknak megfelelően – igyekeznek elkerülni, hogy a hipotetikus társadalomban bárki is a szélsőséges nyomor állapotába kerüljön vagy nélkülözzön. Ezért a játékszabályok megállapítása során arra törekszenek, hogy meg egyezzenek azoknak az alapvető javaknak (*primary goods*) a körében, amelyeket senki sem nélkülözhet az új társadalomban. Mivel az efféle alapvető javak mindenki számára egyenlően fontosak, bevezetésük a személyek közötti összehasonlítást lehetővé tevő „numeraire”-hez juttat bennünket.

Nézzük meg most, hogy miben áll ezeknek az alapvető javaknak a köre! Rawls csoportosításában idetartozik

- a) a gondolat- és lelkiismereti szabadság
az egyesülési szabadság
a személyiség integritása és szabadsága
a törvény uralma által definiált szabadság
a politikai szabadságjogok
- b) a mozgás szabadsága
a foglalkozás megválasztásának szabadsága
- c) a felelős posztok és a pozíciókkal járó hatalmak és jogkörök
- d) a jövedelem és vagyon
- e) az önbecsülés társadalmi alapjai.¹³

3.6. Az igazságos intézményi struktúra szabályainak megállapításakor a felek arra törekszenek, hogy az emberek közötti, morális szempontból önkényesnek tekinthető természetes egyenlőtlenségek minimalizálását biztosító intézményeket hozzanak létre. Az ilyen, erkölcsi szempontból önkényes (*arbitrary from a moral point of view*) tényezők a családdal, a genetikai és anyagi örökléssel és más efféle dolgokkal kapcsolatosak.

3.7. Mivel az „eredeti helyzetben” a felek egyszerre igyekeznek a köz javát előmozdító intézményi berendezkedést kimunkálni és elkerülni azokat a situációkat, amelyekben a „közjó” csak a társadalom bizonyos tagjainak nyomora árán lenne megvalósítható, az igazságosságnak a következő átfogó alapelvét fogadják el: „Minden társadalmi értéket – szabadságjogokat és esélyeket, jövedelmet és vagyont, illetve az önbecsülés alapját képező tényezőket – egyenlően kell elosztani, hacsak valamennyi, vagy akár az összes érték egyenlőtlen eloszlása nem szolgál mindenki előnyére.”¹⁴

Az alapállás tehát az egyenlő elosztás, minden ettől eltérő elosztási helyzetet külön igazolni kell. Ha tehát a társadalomban léteznek is bizonyos egyenlőtlensé-

gek, azok csak akkor fogadhatók el, ha funkcionálisak, azaz a köz javát szolgálják. Ezt olyan módon teszik, hogy ösztönzőleg hatnak a társadalom tehetségesebb tagjaira, hogy azok a tevékenységükkel (noha a szóban forgó ösztönzők megszerzésében önérdékük vezeti őket) hozzájáruljanak a „torta” növekedéséhez, s ezáltal a többi társadalmi csoport helyzetének a javulásához is.

3.8. Itt a korábbiakhoz képest egy megszorítást kell tennünk a „többi társadalmi csoportra” vonatkozóan. Az igazságosság elveinek végső megfogalmazásában, mint később látni fogjuk, nem a „mindenki előnyére” kifejezés szerepel, hanem az, hogy az igazságos társadalmi intézményeknek a „legkedvezőtlenebb helyzetben levő” társadalmi csoport javát kell szolgálniuk. A „maximális” vagy „átlagos” jólét utilitáriánus maximalizálásából fakadó elosztási többértelműségeket elkerülendő, Rawls leszögezi: azokat az intézményeket tekinthetjük igazságosnak, amelyek előbb a legkedvezőtlenebb helyzetű csoportok jólétét maximalizálják. Ilyenkor a döntési szabály lexikografikus preferenciarendezést tartalmaz. Ez – szigorú formájában – azt jelenti, hogy a második legrosszabb helyzetben levő csoport jóléti szintjének emelkedésére csak akkor kerülhet sor, ha a legrosszabb helyzetű csoport már felzárkózott hozzájuk és így tovább.¹⁵

3.9. A lexikografikus preferenciarendezés feltételezése külön figyelmet érdemel. Egyrészt azért, mert Rawls elméletének egyik kulcsmozzanata, másrészt pedig azért, mert ez is elmozdulást jelent az utilitáriánus logikához képest. A lexikografikus preferenciarendezés a kanti kategorikus imperatívusz döntéseméleti megfelelője.

Akik a hasznossági függvény alapján döntenek, azok döntéseik során mindig az egyes, számba jöhető alternatívákhoz kapcsolódó nyereségyösszegeket veszik figyelembe. A hasznfüggvénnyel ábrázolható preferenciarendezések általában elegendenek annak a feltételnek, hogy két alternatíva közötti preferenciarendezés mindig megfordítható az egyik alternatívához kötődő nyereségyösszegek megváltoztatásával. A lexikografikus preferenciarendezés azt jelenti, hogy a döntéshozók bizonyos alternatíváknak megkülönböztetett figyelmet szentelnek, abszolút módon, a hozzájuk kapcsolódó nyereségyösszegektől függetlenül részesítik őket előnyben más alternatívákhoz képest.

Rawls elméletében a lexikografikus preferenciarendezés két helyen is fontos szerepet kap. (Emiatt sok esetben nem is maximin, hanem leximin szabályként emlegetik a Rawls által ajánlott elosztási procedúrát.) Egyrészt az „eredeti helyzet” tárgyalófelei – döntően a kockázatok elkerülését célzó törekvésük miatt – ebben az elosztási szabályban egyeznek meg az elosztásban részesedő társadalmi csoportoknak adott prioritások megállapításakor. (Ezt jeleztük az előző pontban.) Másrészt a felek az igazságossági elvek tárgyára, a társadalmi igazságosság szempontjából releváns javak körére vonatkozóan is hasonló prioritásokat fogalmaznak meg. Ez a prioritási elv semmiféle átváltási összefüggést nem enged meg az alapvető szabadságjogok és a gazdasági előnyök között.

3.10. Ezek után vegyük szemügyre, hogyan fest az igazságosság elveinek végső megfogalmazása Rawlsnál:

„Első elv:

Minden személyt egyenlő jog illet meg az egyenlő alapvető szabadságjogok legkiterjedtebb, teljes, mindenki más hasonló szabadságával összeegyeztethető rendszerében.

Második elv:

A gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok egyaránt

- a) az igazságos megtakarítás elvével összeegyeztethető módon a legkedvezőtlenebb helyzetűeket szolgálják a legnagyobb mértékben,
- b) olyan hivatalokhoz és pozíciókhoz kapcsolódjanak, amelyek a tisztességes esélyegyenlőség körülményei között mindenki számára nyitva állnak.

Első prioritási szabály (a szabadság elsődlegessége):

Az igazságosság elveit lexikografikus módon kell rendezni, és ennél fogva szabadságjogot csak szabadságjog érdekében lehet korlátozni.

Két eset lehetséges:

- a) a kevésbé kiterjedt szabadságjognak a mindenki által élvezett szabadság teljes rendszerét kell erősítenie;
- b) az egyenlőnél kevesebb szabadságjognak elfogadhatónak kell lennie azok számára, akik e kevesebb szabadsággal rendelkeznek.

Második prioritási szabály (az igazságosság elsődlegessége a hatékonysággal és a jóléttel szemben):

Az igazságosság második elve lexikografikus elsődlegességet élvez a hatékonyság elvével és az előnyök összegének maximalizálását kimondó elvvel szemben; hasonlóképpen: a tisztességes esélyegyenlőség elsődlegességet élvez a differencia-elvvel szemben.

Itt is két eset lehetséges:

- a) Az esélyek egyenlőtlenségeinek javítaniok kell a kisebb esélyekkel rendelkezők esélyeit;
- b) A túlzott megtakarítási hányadnak egészében könnyíteni kell az ezzel kapcsolatos nehézségeket viselőik terhein.”¹⁶

3.11. Végezetül szükségesnek látszik röviden kiemelni Rawls elméletének néhány, szociológiai szempontból fontos sajátosságát. Az elmélet szerint a társadalmi struktúra két vagy több különálló részre osztható. Az első az alapvető szabadságjogok garantálásához szükséges intézményeket foglalja magában, a második pedig a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket kezelni, kordában tartani hivatott intézményekhez kapcsolódik. Az igazságosság elveinek rögzítésekor említett jogokat és szabadságokat az alapstruktúra nyilvános szabályai definiálják és garantálják. Egyik elv sem vonatkozik bizonyos javak és bizonyos személyek egymáshoz rendelésére. A szóban forgó elvek az alapvető intézmények működését vezérik. Amikor az elvekben személyekről van szó, akkor az a társadalmi szerkezet által meghatározott pozíciók és hivatalok reprezentatív személyeire vonatkozik. Tehát akkor, amikor a legrosszabb helyzetben levőkről beszélünk, a legrosszabb helyzetben levő társadalmi csoport egy reprezentánsának az életkilátásait tartjuk szem előtt.

3.12. Összegzésképpen az ebben a fejezetben említett összes fenntartás mellett is megkísérelhetjük a Rawls-féle leximin szabályt is megfogalmazni a társadalmi jóléti függvények nyelvén. Valahogy így:

D_1 -et akkor és csak akkor részesítjük előnyben D_2 -vel szemben, ha D_1 maximalizálja a társadalom legrosszabb helyzetben levő tagjainak jólétét.

4. Empirikus libertariánusok (F. A. Hayek)

4.1. Hayek álláspontjának megértéséhez szükségesnek látszik röviden áttekinteni azokat az etikai, ismeretelméleti és módszertani megállapításokat, amelyek a társadalmi igazságossággal kapcsolatos érvelése nyugszik. Ezeket vesszük sorra a következőkben.

4.1.1. Az érvelés etikai háttere a szabadság fogalmával kapcsolatos.

A szabadság embernek emberhez való viszonyaként értelmezhető. Ennélfogva a szabadság fokát nem a lehetséges cselekvési alternatívák száma, hanem az egyes, fizikailag rendelkezésre álló alternatívák közötti döntés lehetősége határozza meg.

A szabadság mindenekelőtt negatív fogalom, valamitől való mentességet jelent. Nem értelmezhető tehát valamire (valami megtételére) való szabadsággént. Nem az jelenti tehát a szabadságot, hogy lehetséges-e megtennünk valamit, hanem az, hogy adott cselekvési korlátok ismeretében módunkban áll-e eldönteni, hogy melyik alternatívát választjuk.¹⁷

A szabadság a kényszer hiányát jelenti. A szabadság állapota olyan emberi állapot, amelyben az egyik embernek a másik általi kényszerítése a minimumra csökken.¹⁸ A fogalom eredeti értelme abból az időből származik, amikor az embereket még szabadokra és nem szabadokra osztották (a rabszolgák nem rendelkeztek szabadsággal).¹⁹

4.1.2 Az igazságossággal kapcsolatos koncepció másik, ismeretelméleti alappillére a tudásunk korlátozottságával kapcsolatos. Hayek világnézeti álláspontja szerint minden ember önálló, külön entitás, ennélfogva a tudása szubjektív, egyéni, mások számára csak kis mértékben hozzáférhető. Ebből két dolog következik: (a) Mindig vannak olyan tények, olyan partikuláris adatok, ismeretek, amelyekkel csak egy adott személy rendelkezik. Ezek az ismeretek az „itt és most”-ből következnek, a konkrét, közvetlen környezetre, a hogyanokra vonatkoznak. (b) Ugyanakkor az ember tudatlan: nem képes megismerni és kézben tartani mindazokat a tényezőket, amelyek döntéseinek peremfeltételeit adják. Ebből már az is következik, hogy nincs olyan emberi elme, amely képes lenne átfogni az emberi társadalmak teljes sokszínűségét, komplexitását.

A megismerhetőség elvi lehetetlensége egyaránt vonatkozik az egyéni célokra, az egyes cselekvési alternatíváknak az egyének jólétére gyakorolt következményeire (az egyes cselekvési alternatívák költségeire és hasznaira), továbbá magára az egyes emberek által birtokolt tudásra.

4.1.3. A harmadik alappillér módszertani természetű. Hayekot sokan tartják a módszertani individualizmus első megfogalmazójának, noha a szóban forgó tudományelméleti posztulátum egyebek között már Max Weber munkásságában is fel-

lelhető. Nagyon leegyszerűsítve, a módszertani individualizmus felfogása szerint a társadalomban nincsenek az egyének kívüli entitások, a társadalom nem több, mint az egyének összessége. Így nem beszélhetünk olyan kollektív entitásokról, mint „állam” vagy „nemzet”, ennél fogva a „néplélek” vagy „kollektív tudat” kifejezésnek sincs empirikus tartalma. A módszertani individualizmus valójában a holisztikus világszemlélet, a „kétszer kettő néha öt” elutasítását jelenti. Hayek ezen belül is a módszertani individualizmus radikális változatának, az ún. módszertani szolipszizmusnak a képviselője.

4.2. Hayek munkáiban két, egymással szemben megfogalmazott, „ideáltipikus” társadalmi állapot leírásával találkozunk.

A „kialakított” (*made*) rend tudatos, emberi „terv” eredménye. Ezt a társadalmi állapotot a rendszeren kívüli, exogén erők hozzák létre. Ez a rend az elkészítőjének valamilyen célját szolgálja, konstrukció, művi rend, szervezet. Mivel működését egy meghatározott cél vezérli, viszonylag egyszerű szerkezete van, ami konkrét, intuitív módon megragadható.

A „kialakult” rend endogén módon, a társadalmi szereplők összjátékának eredőjeként jön létre. Természeténél fogva spontán rend, amelyben a szereplők egyéni céljai nem rendezhetők egy meghatározott hierarchiába, ennél fogva nem mondható el róla, hogy léte valamilyen különös, partikuláris célt szolgál. Szerkezete háttérmentesen komplex is lehet, de nem szükségképpen az. Nem lehet konkrét, intuitív módon leírni, csak szellemileg rekonstruált, absztrakt viszonyok rendszereként fogható fel.

A „kialakított” rendet egyetlen nagy szervezetként kell elképzelnünk, amelynek működését egyrészt speciális parancsok, másrészt általános szabályok vezérik. Ez utóbbi szabályok azonban, noha általánosak, többnyire csak bizonyos feladatok ellátásának módját írják elő. Ilyenformán a szervezet szabályai szubsztantív, a cselekedeteket irányító szabályok. Gazdasági értelemben a „kialakított” rendnek a parancsgazdaság vagy (más szóval) a tervgazdaság, politikai értelemben pedig a totalitáriánus diktatúra a megfelelője.

A „spontán” rend egyénekből és szervezetekből áll, ám nem rendeződik egyetlen hierarchikus rendbe. Működését az egyéni céloktól független, többé-kevésbé mindenkire érvényes szabályok koordinálják. Ezek a szabályok többnyire szituációkra és nem emberekre vonatkoznak és – ezzel egyidejűleg – többnyire negatívak. Magyarul: azt mondják ki, hogy bizonyos szituációkban mely cselekvési alternatívák nem választhatók, mit nem szabad megtenni. Ilyenformán a spontán rendben a szabályoknak nincsen szubsztantív, konkrét viselkedési mintákat előíró szerepe. Gazdasági értelemben a szabad piacgazdaság, politikai értelemben pedig a képviselői demokrácia a megfelelője.

4.3. A társadalmi igazságosság problémájával kapcsolatban Hayek szerint két kérdést kell megválaszolni. Az első: Van-e egyáltalán valamilyen értelme vagy tartalma egy piacra épülő gazdasági rendben a „társadalmi igazságosság” fogalmának? A második: Lehetséges-e a piaci rend fenntartása, ha a „társadalmi igazságosságra” hivatkozó hatalom egy adott, a szükségletek és a teljesítmény becslésén alapuló elosztási mintát kíván rákényszeríteni a társadalom tagjaira?²⁰

4.3.1. Az első kérdésre adott válasz lépcsőfokai a következők: Csak emberi viselkedést lehet igazságosnak vagy igazságtalannak tekinteni. „Egy pusztán tény, vagy a dolgok egy olyan állása, amelyen senki sem tud változtatni, lehet jó vagy rossz, de nem lehet igazságos vagy igazságtalan.”²¹ Az „igazságosságnak” tehát csak akkor van értelme, ha rá tudunk mutatni, meg tudjuk nevezni azt, aki igazságtalanul viselkedik.

A spontán renden belül nem létezik olyan entitás, amelyen számon lehetne kérni a társadalmi igazságosság érvényesülését. Ez részben a módszertani individualizmus posztulátumaiból következik. Ha ugyanis elfogadjuk ezeket az alapposztulátumokat, akkor a társadalomra nem tudunk rámutatni, nem tudjuk megnevezni. Ha viszont létezik egy megkülönböztetett szereplő, akinek rendelkezésére állnak azok az eszközök (olyan hatalma van), amelyekkel a többi társadalmi szereplő életfeltételeit manipulálhatja, akkor már nem spontán renddel állunk szemben.

Gazdasági értelemben a spontán rend (piaci katallaxis) azt jelenti, hogy a gazdasági és nem gazdasági együttműködés alapját nem az egyes szereplők szubsztantív céljainak azonossága, hanem éppen hogy a különbözősége mozgatja. Itt nem másról van szó, mint az Adam Smith nevéhez fűződő „láthatatlan kéz” típusú mechanizmusról, amelynek révén pontosan az egyéni önérdék követése vezet a köz javának gyarapodásához. Az ilyen rendben az egyes szereplőknek nincs módjuk arra, hogy a többiek számára fontos (releváns) peremfeltételeket manipulálják, ezek a peremfeltételek minden szereplő számára külsőleg adottak.²²

Gazdasági értelemben e peremfeltételeken a költségeket és az árakat kell érteni. Ezeket nem az egyes szereplők, hanem a kereslet és a kínálat homeosztatikus (önszabályozó) mechanizmusai alakítják, a résztvevők csak alkalmazkodhatnak hozzájuk. Az árak (vagy a bérek, illetve jövedelmek) így nem a múltbeli teljesítményekhez igazodnak, hanem az összes szereplő tevékenységének eredményeként jönnek létre. Ilyen körülmények között az „érdem” vagy a „teljesítmény” nem határozható meg pontosan, hiszen az árak (bérek) nem hozzá, hanem a kereslethez igazodnak.²³ Ennélfogva a „gazdasági játszma” jutalmait az érdemekhez vagy teljesítményekhez viszonyító igazságosság-fogalmak értelmetlenek.²⁴

A spontán vagy piaci rend eredményeként létrejöti elosztás, mint láttuk, nem valamilyen megkülönböztetett szereplő tudatos döntésének következménye, így a spontán rend körülményei között nem beszélhetünk „igazságos” vagy „igazságtalan” elosztási állapotról. A spontán renden belül nem létezik olyan entitás, amelyen számon lehetne kérni a társadalmi igazságosság érvényesülését. Így „amit 'társadalmi' vagy 'elosztási' igazságosságnak neveznek, az a spontán renden belül valóban értelmetlen és csak egy szervezeten belül van értelme.”²⁵

4.3.2. Itt jutottunk el a második kérdéshez: lehetséges-e a piaci rend és az „igazságos” elosztás egyidejű fenntartása? Hayek válasza, mint ahogy az az eddigiekből kiderült: nem. Az igazságossági szempontok érvényesítése azt jelenti, hogy az anyagi egyenlőség és a törvény előtti egyenlőség kibékíthetetlenül szembekerül egymással. „Abból, hogy az emberek nagyon különbözőek, következik, hogy ha egyenlően kezeljük őket, akkor az eredmény tényleges helyzetük egyenlőtlensége lesz, és egyenlő helyzetbe egyedül úgy hozhatók, ha különféleképpen kezeljük őket. A törvény előtti egyenlőség és az anyagi egyenlőség ennél fogva nemcsak hogy különbö-

zik egymástól, de összeütkezésben áll. Elérhetjük vagy az egyiket, vagy a másikat, de a kettőt együtt sohasem. [...] bár az államnak más okból esetleg kényszerrel kell alkalmaznia, minden embert egyformán kell kezelnie. Az az igény, hogy az emberi feltételeket egymáshoz jobban hasonlóvá kell tenni, egy szabad társadalomban nem fogadható el a további és diszkriminatív kényszer igazolásaként.

Nem az egyenlőséget mint olyat ellenezzük. [...] Minden olyan próbálkozással szemben kifogásunk van, amely a társadalomra egy tudatosan választott elosztási mintát akar rákényszeríteni, legyen az egyenlő vagy egyenlőtlen rangsorolás”.²⁶

A láthatatlan kéz által vezérelt önszabályozó mechanizmusba való beavatkozás önerősítő folyamatokat indíthat el. Az igazolás logikája szerint: az egyéni körülmények kis mértékű ellenőrzése bizonyos csoportokat megkülönböztetett hatalmi helyzetbe hoz, amelyek ily módon kontrollálni tudják az egyéni körülményeket, ettől ismét erősödik a hatalmuk, és így tovább. Tehát: a spontán rendbe történő mindennemű beavatkozás egy lépés a totális állam felé. Ennélfogva a „társadalmi igazságosság” fogalma nemcsak hogy értelmetlen, de empirikus alkalmazása nem is kívánatos: „semmilyen ember vagy embercsoport nem rendelkezik a képességgel, hogy megfellebbezhetetlenül meghatározza más emberi lények potenciális képességeit, és soha nem szabad bárkiben is megbíznunk, hogy gyakorolja ezt a képességet.”²⁷ Ha viszont egy „kialakított” renden alapuló társadalomban (parancsgazdaságban, totalitáriánus államban) élünk, akkor ezt a társadalmi rendet nem azért kell elutasítanunk, mert az „elosztási igazságosságot” érvényesíteni szándékozó hatalom ilyen vagy olyan szempontból „nem igazságosan” ténykedik, hanem azért, mert az effajta hatalom fenntartása csak a szabadság korlátozása révén valósítható meg, és ez az, ami elfogadhatatlan.

4.4. Végül megválaszolatlanul maradt még egy harmadik kérdés. Ha elfogadjuk, hogy az állam minden olyan tevékenysége igazolhatatlan, amelyet a peremfeltételek biztosításán túl, „igazságossági” szempontok vezérelnek, nem kerülünk-e abba a helyzetbe, hogy a polgárok közötti különbségeket túlságosan is a saját ellenőrzésükön, képességeiken és döntési kompetenciájukon kívüli tényezőkre bízunk? Az egalitáriánusok különbséget szoktak tenni a veleszületett és a szerzett képességek között, amelyek alapvetően abban különböznek egymástól, hogy az utóbbiak emberileg, a társadalmi intézmények segítségével szabályozhatók, az előbbieket viszont nem. A társadalmi vagy környezeti tényezők között szokták számon tartani a család intézményét, az öröklés lehetőségét, az oktatási, nevelési különbségeket. Hayek szerint „a fontos kérdés az, hogy jogos-e azért megváltoztatnunk az intézményeinket, hogy amennyire csak lehet, megszüntessük a környezeti tényezőkből származó különbségeket”. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe részletesebben belemenénk, jelezzük: Hayek úgy látja, hogy vannak a társadalom kulturális örökségének olyan részei, amelyeket a család hatékonyabban képes átörökíteni, mint bármilyen más intézmény. Ha pedig ez így van, akkor nincs okunk arra, hogy a családok ebbéli képességét csak a nem anyagi javakra korlátozzuk. Úgy látja, hogy ez a legolcsóbb és leghatékonyabb módja az emberi erőforrások induló elosztásának. A szabadság korlátozásának veszélye mellett tehát ezek a „hatékonysági” nyereségek is az intézményi beavatkozás ellen szólnak.²⁸ A környezeti tényezőkből fakadó kü-

lönbségeket tehát esetenként önkényesnek tarthatjuk ugyan, de el kell viselnünk őket.

4.5. Azt jelenti-e mindez, hogy a társadalom a sorsára hagyhatja azokat, akik nem rendelkeznek a túlélés elemi feltételeivel? „A jövedelem egy bizonyos minimális értékének a mindenki számára való garantálása, egy küszöbérték, ami alá senki nem kerülhet, még ha ezt nem is képes a maga számára biztosítani, nemcsak hogy teljességgel elfogadható a mindenkit fenyegető kockázatok elleni védelemként, hanem szükséges részét képezi a 'Nagy Társadalomnak', amelyben az egyének már nincsenek speciális követeléseivel azzal a kis csoporttal szemben, amelybe beleszületett.”²⁹ Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a minden, önmagáról gondoskodni nem tudó ember számára garantált minimum teljességgel különbözik a jövedelmek „igazságos” elosztásától, ami a már megszerzett életszínvonal garantálását is magában foglalja.³⁰

5. Természetjogi libertariánusok: Robert Nozick

5.1. Robert Nozick könyve³¹ az igazságossággal kapcsolatos irodalom egyik legsűrűbben idézett alpműve. Gondolatmenetének egyik része az anarchista gondolkodással szemben fogalmazódik meg: a „természeti állapotból” eljuthatunk a „minimális állam” igazolásához. Állítása: létezik olyan minimális állam, amely a természeti jogok alappozitívumaiából kiindulva is legitim, igazolható. Ennek az államnak a funkciói a polgárok egymással és másokkal szembeni védelmére korlátozódnak. Az érvelés másik része szerint semmilyen más, a minimálisnál kiterjedtebb állam nem igazolható. Az érvelés itt a leggyakoribb igazolási mód – az elosztási igazságosságot megtestesítő állam – ellen irányul.

5.2. Mielőtt rátérnénk Nozick igazságossággal kapcsolatos nézeteire, egy kitérőt kell tennünk a jogok kétféle értelmezéséről.³²

Instrumentális jogoknak nevezzük azokat a jogokat, amelyek megfogalmazzuknak valamilyen célját szolgálják. Ebben az esetben „az elv kitűz egy célt, s a jogot úgy vezetik le, mint a cél hatékony megközelítésének eszközét”.³³ Morális jogoknak azokat a jogokat nevezzük, amelyeknek az esetében a jog „nem eszköze valamilyen cél megközelítésének, hanem az elfogadható eszközök körének korlátja. [...]

Az instrumentális jogok funkciója valamilyen szempontból javítani a társadalom helyzetét, kedvezőbb állapotba segíteni a társadalmat, mint amilyenben nélkülük volna. [...] A korlátozó jogok ezzel szemben az egyénekkel szembeni, morálisan még elfogadható bánásmód minimális feltételeit rögzítik.”³⁴

Nozick érvelése a jogoknak ez utóbbi értelmezésén nyugszik. „Az egyéneknek jogaik vannak és vannak dolgok, amiket sem személyek, sem csoportok nem tehetnek meg velük” – mondja.³⁵ A szóban forgó jogok elvitathatatlanul, pusztán a lét jogán illetnek meg minden embert. Vizsgáljuk meg ezek után, hogy mit mond ki a „jogosultságon” alapuló igazságosság-koncepció!³⁶

5.3. Ez az elmélet azokat a procedúrákat sorolja fel, amelyek révén az egyének jogosan tarthatnak számot bizonyos erőforrások fölötti rendelkezésre. Az első

elv a még senki által nem birtokolt javak körét és megszerzésük szabályait rögzíti. Ezt nevezi Nozick a „szerzés igazságosságának” (*justice in acquisition*). A második elv azokat a szabályokat rögzíti, amelyek a javaknak a személyek közötti jogszerű, legitim mozgását szabályozzák. Ezt fordíthatjuk az „átruházás igazságossága” elvének (*justice in transfer*).³⁷ Ha a világ teljesen igazságos lenne, akkor a következő induktív definíció kimerítően lefedné a javak igazságos birtoklásának elveit:

„1. Az a személy, aki az igazságos szerzés elveinek megfelelően jutott valaminek a birtokába, erre a birtokra jogosult.

2. Az a személy, aki az átruházás igazságosságának elvével összhangban jutott valaminek a birtokába, és az átruházó e birtokra jogosult volt, jogosan birtokolja azt.

3. Az 1. és 2. (ismételt) alkalmazásán kívüli esetekben senki sem jogosult valaminek a birtoklására.”³⁸

Egy ilyen világban tehát „az elosztás akkor igazságos, ha az egy másik igazságos elosztási állapotból legitim eszközök igénybevételével jött létre”.³⁹ A világ azonban nem igazságos, az emberek elkövetnek olyan cselekedeteket, amelyek nincsenek összhangban a fent említett két igazságossági szemponttal. Mindig vannak olyanok, akik nem legitim eszközökkel jutottak valaminek a birtokába. Ezért szükséges rögzíteni a harmadik elvet, amely az igazságtalanul megkárosítottak kompenzációjának az eseteit és a kompenzáció elveit rögzíti (*rectification of injustice in holdings*).

Ez a három elv alkotja Nozick igazságosság-konceptiójának alappilléreit. Nozick azonban nem áll meg az elvek pozitív megfogalmazásánál. A többi igazságosság-elméletéről is megfogalmaz kritikai állításokat.⁴⁰ Állítása szerint a többi lehetséges koncepció vagy erkölcsileg elfogadhatatlan, vagy instabil lesz.

5.4. Ennek az állításnak a bizonyítására az igazságossági elvek egy lehetséges taxonómiáját felállítva tér ki. Az elosztási elvek két dimenzió mentén csoportosíthatók.

Az első dimenzióban aszerint különítjük el a különböző koncepciókat, hogy az adott igazságossági elv meghatároz-e valamilyen elosztási mintát vagy sem. Ebben a vonatkozásban az elosztási elvek lehetnek „mintán alapuló” (*patterned*) és lehetnek olyanok, amelyek nem határoznak meg egy efféle mintát (*unpatterned principles*).

A „minta szerinti” elvek „valamilyen természetes dimenzió vagy dimenziók valamilyen súlyozott átlaga vagy természetes dimenziók valamilyen lexikografikus rendezése mentén” tartják kívánatosnak a javak elosztását.⁴¹ Ilyen természetes dimenzió lehet például „erkölcsi érdem”, „társadalmi hasznosság”, „szükséglet”, „intelligencia-hányados”, „teljesítmény” stb. Ha tehát egy minta szerinti elvet fogalmazunk meg, akkor azt mondjuk, hogy a társadalmi „jutalmaknak” valamilyen dimenzió mentén kell eloszlanuk, például: „mindenkinek szükségletei szerint” vagy „mindenkinek teljesítménye szerint”.

Ezzel szemben állnak a nem minta szerinti elvek. Az effajta elvek nem fogalmaznak meg a fentiekhez hasonló természetes dimenziókat a kívánatos elosztásra vonatkozóan. Az ilyen elvek vagy azt veszik alapul, hogy megilletik-e az egyes személyeket azok a javak, amelyeket birtokolnak (ilyen például Nozick „jogosultság”-elmélete is), vagy pedig nem a személyek és javak kapcsolatát, hanem egyszerűen

a javak eloszlásának milyenségét (például valamilyen egyenlőtlenségi mérőszám alakulását) tekintik igazságossági mércének.

A másik dimenzió aszerint különíti el az igazságossági elveket, hogy a kívánatos elosztást függővé teszik-e múltbeli cselekedetektől vagy eseményektől, vagy csak bizonyos jelenbeni sajátosságokat vesznek alapul.

Történeti (*historical*) elveknek nevezhetjük azokat az elosztási preferenciákat, amelyek szerint az elosztásnak valamilyen múltbeli eseményekhez kell kapcsolódnia. Az előbb említettek közül ilyen például az „erkölcsi érdem” vagy a „teljesítmény”, esetleg a „ledolgozott órák” stb.

„Végállapot- vagy végeredmény-elveknek” (*end-state* vagy *end-result principles*) nevezzük azokat, amelyek nincsenek tekintettel az egyének múltbeli cselekedeteire. Ezek az elvek (tisztá esetben) csak azt veszik tekintetbe, hogy egy adott pillanatban bizonyos javak eloszlása milyen a társadalomban, ennek az elosztásnak azonban pusztán a strukturális sajátosságai számítanak, az egyes személyek nem kötődnek konkrét pozíciókhoz. Figyeljük meg, hogy efféle elvek alkalmazásakor az egyes konkrét személyek strukturális elhelyezkedése közömbös, a személyek kicserélésével az igazságosságra vonatkozó ítéletünk nem változik meg. Nozick ide sorolja például az utilitariánus alapon álló jóléti gazdaságtan társadalmi jóléti függvényeit is.

5.5. Tudjuk most már, hogy Nozick tipológiájában milyen főbb típusai lehetnek az igazságossági elveknek. Nozick szerint, mint láttuk, az igazságosság fogalma csak individuumokra lebontva értelmezhető.⁴² Ebben a tipológiában a „jogosultság-” vagy „jogcím-elmélet” a nem sémán alapuló történeti elvek közé tartozik. Morálisan nem tartja elfogadhatónak a nem történeti elveket, amelyek figyelmen kívül hagyják az adott javakhoz való hozzájárulás „történeti” sajátosságait (vagyis azt, hogy megfeleltek-e az igazságossággal kapcsolatos elvárásoknak azok a procedúrák, amelyek révén az „elosztás” szempontjából fontos javak az egyének birtokába jutottak). Ez az egyik legfőbb oka annak, hogy el kell vetnünk a végállapot-típusú igazságosság-koncepciókat. Azok az elvek azonban, amelyeknek a képviselői valamilyen elosztási mintát kívánnak megvalósítani (függetlenül attól, hogy történeti vagy nem történeti elvekről van-e szó), nem lesznek stabilak. Ez ugyan nem tartozik szorosan a témánkhoz, de érdekes a bizonyítást röviden felidézni. Tegyük fel, hogy egy adott pillanatban az általunk vizsgált társadalmat a javaknak egy bizonyos D eloszlása jellemzi, ami teljességgel összhangban van valamelyik, „mintán alapuló” elosztási elvvel. Minden személy az adott elvnek megfelelően, tehát mondjuk mindenki az erkölcsi érdeme szerint (tekintsünk el itt a mérés nehezen megoldható problémájától), vagy esetleg mindenki egyenlően részesedik a javakból. Képzelnünk el most egy, a honoráriumát az eladott jegyek után kapó, kiváló profi kosárlabdázót. (Nozick példájában Wilt Chamberlainnek hívják az illetőt.) Az emberek teljesen önkéntesen döntenek arról, hogy látogatják-e vagy sem azt a mérkőzést, amelyen szerepel, és ezzel hozzájárulnak-e Wilt Chamberlain jövedelmének emelkedéséhez, vagy sem. Tegyük fel, hogy nagyon sok nézője lesz a mérkőzésnek és ezzel kosárlabdázónk jövedelmei alaposan megugranak. Mit mondhatunk ezután a létrejövő új, D' elosztásról? A D-ből a D'-be teljesen önkéntes tranzakciók révén jutottunk. Ha a D állapot összhangban volt a kívánt elosztási elvvel, akkor bizonyo-

san mondhatjuk, hogy a D'-re ugyanez nem lesz elmondható, tehát D' az előbbi értelemben nem lesz „igazságos”. Ugyanakkor, ha elfogadjuk, hogy az egyéneknek joguk van úgy átruházni másokra a pénzüket, ahogy jónak látják, törekedhetünk-e a D állapot visszaállítására, mondván, hogy a D' állapot „igazságtalan”? Nozick következtetése az, hogy az igazságosság semmilyen, végállapothoz vagy valamilyen elosztási mintához igazodó elve nem tartható fenn az emberek életébe való folyamatos beavatkozás nélkül.

6. Összefoglalás

E tanulmányban áttekintettük az igazságosság-problematika irodalmában a legsűrűbben idézett négy filozófiai doktrína álláspontját. Láthattuk, hogy az egyes elméletek egymástól nagyon különböző posztulátumok, metodológiai előfeltevések alapján fogalmazzák meg a következtetéseiket. A haszonelvű gondolkodásnak meglehetősen kevés mondanivalója van a disztribúciós problémákról. Az empirikus libertarizmus gondolatmenetében az allokatív hatékonyság és az azt előmozdító negatív szabadságok rendszere abszolút prioritást élvez a disztribúciós kritériumokkal szemben. Hayek szerint az „elosztási igazságosság” fogalma metodológiai szempontból üres, értelmetlen, társadalomszervező elvként pedig kifejezetten káros, negatív következményekkel jár. Nozick gondolatmenete szerint a szerzés és a tulajdon elidegeníthetetlen szabadságjoga nem enged meg semmilyen, az igazságosság nevében tervezett beavatkozást. Rawlsnál viszont éppen az elosztási igazságosságnak kell a „jó” társadalom alappilléret képeznie.

Ha elfogadjuk azt, hogy elosztási igazságosságról beszélni nem egyéb, mint a valamilyen szempontból (és csak abból a szempontból) igazolhatónak tartott egyenlőtlenségről beszélni, akkor kimondhatjuk, hogy az egyes igazságosság-konceptciók abban különböznek egymástól, hogy (1) a társadalom tagjainak milyen körében, (2) milyen dimenziókban és (3) milyen mértékben tartják elfogadhatónak az emberek közötti egyenlőtlenségeket.

Egyik esetben sincs szó arról, hogy az elmélet korlátozná az egyenlőségre „érdemesek” körét a társadalom egy – borszín, vallás vagy egyéb dimenzió mentén – meghatározott szegmensére.

Ami az igazolható egyenlőtlenség dimenzióit illeti, ott már más a helyzet. Ha a társadalmilag értékelt „javak” fogalmát eléggé szélesen értelmezzük (az anyagi javak mellett tehát ideértjük például a politikai és egyéb szabadságjogokat is), akkor azt láthatjuk, hogy Rawls a javaknak egy elég széles, Hayek pedig egy ennél sokkal szűkebb csoportját tekinti az igazságosság érvényességi körébe tartozónak. A libertariánus álláspont szerint a politikai és a tulajdonszerzési jogokat (és csak azokat) egyenlően kell elosztani a társadalom tagjai között. (Ilyen értelemben a libertariánusok egyenlőségpártiak például a fajvédőkkel szemben.) Egy egalitariánus álláspont szerint a politikai, gazdasági, kulturális jogoknak, társadalmi pozícióknak (vagy hozzáférhetőségüknek), a vagyonnak és a jövedelemnek egyaránt egyenlően kell megoszlania a társadalom tagjai között. Rawls álláspontja inkább ez utóbbi véleményhez áll közel.

A szóban forgó filozófiai doktrínák tartalmi összevetését az tehetné megalapozottabbá, ha összegyűjtenénk az egyes ideológiai rendszereknek a konkrét gazdasági és társadalmi intézményekre, ezen belül különösen a jóléti intézményekre vonatkozó állításait. Ez azonban egy következő tanulmány tárgya lehet.

Jegyzetek

1. A. Sen 1988: 1039. A fenti specifikumok meghatározásakor megkülönböztetett szerep jutott a „hasznosság” fogalmának, ezért ezzel kapcsolatban szükséges néhány pontosító megjegyzést tennünk. A „hasznosság” szót helyenként a „jólét” (welfare), „jól-lét” (well-being), „kielégülés”, „boldogság” szavak szinonímjaként szokták használni. Ezek a fogalmak általában nem valamilyen konkrét jószágot vagy jószágkosarat, hanem a különböző jószágkosarokból levezetett, szubjektív „élvezetintenzitást” jelentenek. Ezeknek az „élvezetintenzitásoknak” a személyek közötti összehasonlítása adja a jóléti gazdaságtan értékítéleteinek a legproblematisabb részét.
2. A közgazdaságtanban belül és kívül több könyvtárat betöltő irodalma van a hatékonyság és az igazságosság vagy egyenlőség problémakörének. Ezért kísérletet sem fogok tenni arra, hogy teljes áttekintést nyújtsak, a problémák és az irodalmak kiválasztása teljességgel önkényes marad. Az utilitarianizmus filozófiai és szociológiai doktrínájáról vázlatos áttekintést kaphatunk a J. O. Urmson és a T. Parsons által frott címszavakból in: D. Sills 1968, 16. köt., 225–236. Kiváló kritikai áttekintés Sen–Williams 1983. A téma klasszikus alkotásának J. S. Mill: *A haszonelvűség* c. műve tekinthető.
3. A Pareto optimalitás-fogalmát allokációs (erőforrás-elosztási, hatékonysági) és disztribúciós („igazságossági” vagy elosztási) problémák vizsgálatára egyaránt fel szokták használni. Az előbbi esetben az egyes felhasználási alternatívák közötti, az utóbbi esetben a társadalom tagjai közötti elosztásról van szó. Mi először a Pareto optimummal mint allokációs kritériummal foglalkozunk.
4. Az Edgeworth-doboz pontosabb leírását és további tulajdonságait lásd Kopányi 1989, V. fejezet.
5. Az általános egyensúlyelmélet természetesen kijelöli „a” hatékony pontot, ezt azonban nem igazságossági szempontok szerint teszi. Sőt: „akármilyen Pareto-hatékony állapotot 'kiszolgál' a piaci mechanizmus, ami elosztási aspektusát tekintve semleges; bármi is legyen az elképzelésünk a jó és igazságos elosztási viszonyról, a kompetitív piac segít az elérésében. Ezen elvek szerint újraeloszthatjuk a javak kezdeti készleteit a fogyasztók között, ezzel meghatározhatjuk, hogy a szereplőknek mekkora rész jut a teljes jólétből, és aztán használhatjuk az árakat a hatékonyság maximumának elérésére.” (Kopányi 1989: 312.)
6. Ezt a problémát kiválóan tárgyalja Sen 1973.
7. Ez az ún. Atkinson-tétel. Bővebben lásd Atkinson 1983. Idézi Barr 1987: 150–153.
8. Itt Sen 1973 jelöléseit követjük. A társadalmi jóléti függvényekről lásd például Mueller 1989.
9. Az összhasznosság kritériuma mellett sokszor használják az átlagos jólét kritériumát is. A két kritérium között nem stacioner népességek esetében lehet eltérés. Ilyenkor azt modhatjuk, hogy:
 D_1 -et akkor kell előnyben részesítenünk D_2 -vel szemben, ha a D_1 -hez tartozó y_i -k átlaga nagyobb, mint a D_2 -höz tartozó y_i -k átlaga.
10. Természetesen más elosztási, értékelési szabályok is lehetségesek. Már most jelezzük, hogy Rawls elméletének tárgyalása során lényegében a társadalmi jóléti függvény egy másik formáját fogjuk bemutatni.
11. Rawls, John 1985: 3. Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban sem Rawls, sem a többi ismertetett filozófiai doktrína esetében nem fogunk kritikai elemzést nyújtani. Rawls esetében a könyvtárnyi kritikai irodalomból Barry 1973 és Daniels 1975 munkáit emeljük ki. A hazai fogadtatásból lásd Kis 1987, továbbá Ludassy 1989.
12. Rawls 1985: 7.
13. Rawls 1983: 162.
14. Rawls 1985: 62.
15. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy itt Rawls nem egészen következetes. Az ide vonatkozó kritikai megjegyzéseket lásd Barry 1973.
16. Rawls 1985: 302–303.

17. „Egy ember szabadsága nem az előtte álló döntési skála szélességétől (*range of choice*) függ, hanem attól, számíthat-e arra, hogy cselekvéseit jelenlegi szándékai szerint alakíthatja, avagy egy másik személy képes arra, hogy a feltételek manipulálásával őt a maga akaratának megfelelő cselekedetekre készítse.” (Hayek 1976: 13.)
18. A szabadság „mindig azt a lehetőséget jelentette, hogy az ember saját döntései és tervei szerint cselekedhet, szemben annak az embernek a helyzetével, aki megmáshíthatatlanul alá van vetve egy másik, őt önkényes döntéseivel bizonyos cselekedetek megtételére vagy meg nem tételére kényszeríteni képes ember akaratának”. (Hayek 1976: 12.)
19. Ugyanakkor „a kényszer akkor jelenik meg, ha az egyik ember cselekedetei egy másik ember akaratát kénytelenek szolgálni, nem a saját céljának, hanem a másik ember céljának az előmozdítására. Ez nem azt jelenti, hogy a kényszerített egyáltalán nem dönt; máskülönben nem beszélhetnénk 'cselekvésről'”. (Hayek 1976: 133.)
20. Hayek 1982: II. köt., 68.
21. Hayek 1982: 31.
22. Erről bővebben lásd Hayek 1982, 10. fejezet („The market order or catallaxy”).
23. Az áraknak nem is ez a funkciója. Az árak elsődlegesen jelzések, amelyek orientálják a szereplőket.
24. Hasonlóképpen állunk a „szükségletekre” építő igazságosság-fogalmakkal. A „szükségletek” felmérése azt igényelné, hogy teljesen tisztában legyünk minden egyes állampolgár személyes körülményeivel. Ez pedig nem valósítható meg az egyéni életfeltételek teljes kontrollja nélkül. Ez azonban már átvezet a Hayek által felvetett második kérdéshez.
25. Hayek 1982: 65.
26. Hayek 1976: 87.
27. Hayek 1976: 88.
28. Lásd erről Hayek 1976, 6. fejezet fejtegetéseit.
29. Hayek 1982, II. köt., 55.
30. Magyarazattal tartozunk még azért, hogy miért neveztük „empirikus” libertariánusnak Hayek fogását a társadalmi igazságosságról.

Először is, mint láttuk, Hayek gondolkodásában megkülönböztetett szerepe van a szabadság fogalmának. Ez a szabadságfogalom azonban, s erről eddig még nem volt szó, nemcsak „önmagában való” értéket jelent. A szabadság alá van rendelve a hatékonyság és a haladás értékeinek. Azok az emberi társadalmak képesek fennmaradni, amelyek hatékonyabban tudnak szembenézni az őket érő kihívásokkal. A hatékonyság pedig akkor biztosítható a leginkább, ha a társadalom tagjai maximálisan tudják hasznosítani kizárólagos ismereteiket. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha maximális szabadságuk van az életfeltételeiket érintő döntésekben. A szabadságnak tehát instrumentális értéke, („célszerűsége”) is van. Ha pedig valaminek instrumentális értéke van, akkor a hozzá való viszonyulást az empirikus peremfeltételek ismeretében tudjuk csak eldönteni. (Az „empirikus” jelző használata egyébként világosabb lesz Robert Nozick nézeteinek elemzésekor.)

Másodszor, és ez már következik az előbbiekből, a piac és az állam viszonyának, kívánatos arányának eldöntésében nem a szabadság adja az egyedüli kapaszkodót. Hayek elfogadja azokat a hatékonysági alapon indokolható állami beavatkozásokat, amelyeket a piac tökéletlen működése tesz szükségessé.

A szabadság fogalmának hayeki értelmezéséről lásd A. De Crespigny 1975. A piaci tökéletlenségekkel kapcsolatos fejtegetéseket lásd Hayek 1982, III. köt., 14-15. fejezet. Az eddigiékből következik Hayeknek a jóléti állam intézményeivel kapcsolatos árnyalt, ám többnyire elutasító fejtegetései. Ezekről bővebben Hayek 1976, III. részben találhatunk eligazítást.

31. Nozick 1986.
32. Ennek a distinkciónak a kifejtésében Kis János fontos filozófiai művére (Kis 1987) támaszkodom.
33. Kis 1987: 61.
34. Kis 1987: 62.
35. Nozick 1986: IX.
36. Az erkölcsfilozófiai irodalom fogalmainak magyarra átültetése mindig meglehetősen komoly fejtőre készíti a fordítókat. Az *entitlement* szót jobb híján fordítjuk jogosultságnak. A „valamire való jogcím” talán valamivel szabatosabb, ám sokkal körülményesebb lenne.
37. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nozick nem adja meg pontosan ezeket a procedúrákat. Azt mindenesetre tudjuk, mely cselekedetek megengedhetlenek. Ebbe a körbe tartozik például minden olyan cselekedet, ami a tulajdonjogokat sérti. Nozick szerint ilyen az adóztatás is.

38. Nozick 1986: 151.
 39. Uo.
 40. Az ellenvetések elsősorban Rawls koncepciójára vonatkoznak.
 41. Nozick 1986: 156.
 42. Az „elosztás” szó önmagában csak egyfajta közösségre, „kollektívumra” vonatkoztatható. Kis szójá-
 tékkal azt mondhatjuk, hogy a Nozick által értelmezhetőnek tartott igazságosság-fogalom éppen-
 hogy nem a kollektívumra mint egészre, hanem annak „disztributív” módon értendő részeire (az
 egyénekre külön-külön) vonatkozik, viszont elfogadhatatlannak tart mindenféle „(re)disztribúciót”.

Felhasznált irodalom

- Atkinson 1983: *The Economics of Inequality*. Oxford University Press, Oxford.
 Barr, Nicholas 1987: *The Economics of the Welfare State*. Weidenfeld and Nicholson, London.
 Barry, Brian 1973: *The Liberal Theory of Justice*. Clarendon Press, Oxford.
 Crespiigny, Anthony de–Kenneth R. Minogue (szerk.) 1975: *Contemporary Political Philo-
 sophers*. Methuen, London.
 Daniels, Norman (szerk.) 1975: *Reading Rawls. Critical Studies of „A Theory of Justice”*. Ba-
 sil Blackwell, Oxford.
 Hayek, F. A. 1976: *The Constitution of Liberty*. Routledge and Kegan Paul, London. (Első ki-
 adás: 1960)
 Hayek, F. A. 1982: *Law, Legislation and Liberty*. Routledge and Kegan Paul, London. (Első
 kiadás: 1973)
 Kis János 1987: *Vannak-e emberi jogaink?* Magyar Füzetek könyvei 11, Párizs.
 Kopányi Mihály (szerk.) 1989: *Mikroökönómia*. Exonomix Kiadó, Budapest.
 Ludassy Mária 1989: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Kiadó, Budapest.
 Mill, James Stuart 1980: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Budapest.
 Mueller, Dennis C. 1989: *Public Choice*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass.
 Nozick, Robert 1986: *Anarchy, State and Utopia*. Basil Blackwell, Oxford, (Első kiadás:
 1974).
 O'Neill, Onora 1983: „Nozick's Entitlements”, in: Paul 1983: 305–322.
 Parsons, Talcott–Urmson, J. O. 1968: „Utilitarianism”, in: Sills 1968, 16. köt., 224–236. o.
 Paul, Jeffrey (szerk.) 1983: *Reading Nozick. Essays on „Anarchy, State and Utopia”*. Basil
 Blackwell, Oxford.
 Rae, Douglas et al. 1981: *Equalities*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
 Rawls, John 1985: *A Theory of Justice*. Oxford University Press, Oxford. (Első kiadás: 1972)
 Rawls, John 1983: „Social Unity and Primary Goods”, in: Sen–Williams 1983: 159–186.
 Sen, Amartya 1973: *On Economic Inequality*. Clarendon Press, Oxford.
 Sen, Amartya 1988: „Justice”, in: *The New Falgrave Dictionary of Economics*, 1039–1043. o.
 Sen, Amartya–Bernard Williams (szerk.) 1983: *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge Uni-
 versity Press.
 Sills, D. (szerk.) 1968: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Macmillan Co. and
 the Free Press, London.
 Tóth István György 1990: *A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája*. BKE Szocioló-
 gia Tanszék, Budapest.